

Alternativne mogućnosti i odgovornost: diskusija o načelu alternativnih mogućnosti¹

Davor Pećnjak

Problem slobode volje i problem moralne odgovornosti dva su različita problema, općenito govoreći, no oni su u nekim pogledima blisko povezani i imaju važnu vezu na mjestu gdje je naše poimanje moralne odgovornosti snažno povezano uz način na koji konstruiramo naše sposobnosti ili nesposobnosti da odlučujemo, namjeravamo i izvodimo djelovanja. S druge strane, mi ne moramo imati krajnje rješenje problema slobode volje (i, u skladu s tim, našeg slobodnog ili neslobodnog odlučivanja, namjeravanja i djelovanja) da bismo bili u poziciji za diskutiranje moralne odgovornosti. Rješenje problema slobode volje ne treba biti dano prije rješavanja problema koji se tiču moralne odgovornosti. Mi možemo diskutirati i argumentirati o različitim mogućim rješenjima moralne odgovornosti čak i samo unutar pretpostavke što *bi bio* slučaj ako je ovo ili ono stajalište o slobodi volje, slobodi odlučivanja ili slobodi djelovanja, istinito. Mi možemo formulirati neke općenite načela moralne odgovornosti i ispitivati ih pod različitim mogućim pretpostavkama i scenarijima.

Jedan od najvažnijih, ili čak najvažnije načelo u diskusiji o odgovornosti sadržan je u frazi “mogao je učiniti drugačije”. Naime, i intuitivno, i više tehnički, odnosno filozofski, mi mislimo da je netko odgovoran za ono što je učinio samo ako je mogao učiniti i drugačije. Naravno, ovdje se podrazumijeva da je netko mogao učiniti i drugačije pod potpuno istim prethodnim uvjetima. Kada bi okolnosti bile čak minimalno drugačije i kada bi u takvim, minimalno drugačijim okolnostima osoba postupila drugačije, tada bi zapravo cijela situacija bila potpuno drugačija, pa to ne bi bilo važno za razmatranje moralne odgovornosti pod *potpuno istim* antecedentnim uvjetima za djelovanje u pitanju.

Samo jedna kratka opaska prije nego se upustimo u glavnu diskusiju. Kada bi se radilo o čvrstom determinizmu odnosno inkompatibilističkom determinizmu, diskusija o moralnoj odgovornosti ne bi bila potrebna. Takav tip determinizma drži da sve što se dogodi jest – bez obzira je li to protjecanje rijeke, razvoj svemira, igra biljara, padanje kamena, filozofovo pisanje članka, igranje tenisa od strane profesionalca ili amatera, jednostavno podizanje ruke ili bilo što drugo – u potpunosti određeno početnim uvjetima u svemiru i zakonima prirode. Ništa ne bi moglo biti drugačije nego što jest, nijedna stvar, nijedan proces, nijedna radnja ne bi mogla biti drugačije učinjena, uključujući sve ljudske radnje. U takvom svijetu ne bi bilo pravih djelovatelja, niti čovjekove slobode volje; sve ono što su ljudi činili ili će tek učiniti ne bi ovisilo o njihovom vlastitom djelovanju, nego samo o prethodnim uvjetima, stanjima i prirodnim zakonima, te bi bilo neizbježno. Tada ne bi bilo mjesta za bilo kakvu vrstu odgovornosti budući da su ti uvjeti izvan utjecaja i kontrole svakog pojedinca, te su sami za sebe dostatni da bi se nešto dogodilo. U takvom svijetu moralna odgovornost jednostavno ne bi postojala. Mislim da je to ispravno stajalište moralne odgovornosti ako se radi o čvrstom determinizmu.

No, budući da još uvijek u potpunosti ne znamo kakav je naš svijet, razmotrit ćemo mogućnosti moralne odgovornosti. Kao što sam već spomenuo, trebali bismo se usredotočiti na načelo izraženo u frazi “mogao je učiniti drugačije”. Ono se naziva “načelo alternativnih mogućnosti” (u daljnjem tekstu PAM) i formulirano je na sljedeći način:

(PAM) Osoba je moralno odgovorna za svoja djelovanja samo ako je mogla učiniti drugačije.

Neko vrijeme ovo se načelo smatralo toliko očitim da se uglavnom držalo kao neosporivo. Početak njegova osporavanja nalazimo u poznatom Frankfurtovom (1969) članku, kojim se trudio dokazati pogrešnost navedenog načela. Ovdje navodim Frankfurtov protuprimjer i njegove argumente. Budući da ga je najbolje objasniti njegovim vlastitim riječima, citirat ću najznačajniji dio Frankfurtova (1969, str. 835) članka kako to i ostali čine:

Pretpostavimo da netko – nazovimo ga Black – želi da druga osoba – Jones – izvrši određeno djelo. Black je spreman poduzeti određene mjere, ali se radije

ne bi nepotrebno izlagao. On će, dakle, pričekati da Jones donese odluku, i neće poduzeti ništa ukoliko mu ne postane jasno (Black može odlično prosuditi takve stvari) da je Jones odlučio nešto različito od onoga što Black želi da on učini. Pa ako, dakle, postane jasno da će Jones odlučiti nešto drugo, Black će poduzeti učinkovite mjere kako bi osigurao da Jones donese odluku kakva će odgovarati Blacku, i da to zatim i učini. Bez obzira na to kakvu će odluku donijeti Jones, na kraju će se dogoditi onako kako to Black želi...

...Pretpostavimo sada da Black nikada nije iskazao Jonesu svoje namjere, jer je Jones, iz vlastitih razloga, odlučio poduzeti radnju koju je Black želio da on poduzme.

Da bih dodatno razjasnio prethodni citat, poslužit ću se donekle izmijenjenom pričom iz Ginetovog (1996) članka. Pretpostavimo da Jones razmišlja o ubojstvu određene osobe – Smitha. Tu je i druga osoba, Black, koja također želi da Jones ubije Smitha. Ali Black se radije ne bi izlagao ako to nije nužno. On može prisiliti Jonesa da se odluči na ubojstvo i zatim ubije Smitha ako to Jones sam ne odluči učiniti; on postavlja mehanizam koji će dostatno uzročno utjecati na Jonesa da ubije Smitha u slučaju da Jones odluči da ga neće ubiti. Naravno, Jones nije svjestan postojanja takvog mehanizma i o njemu ništa ne zna.

Ovaj primjer je zamišljen tako da bude očito da osoba koja je u pitanju, Jones, nije mogla učiniti drugačije (ako odluči da neće učiniti ono što Black hoće da on učini, tj. da ubije Smitha, Black će poduzeti mjere koje će neizbježno rezultirati time da ga Jones ipak ubije). Bez obzira na svoju početnu odluku, Jones čini A; ne može to izbjeći. Ali, zapravo, Jones može ubiti Smitha na dva ponešto različita načina: prvi, da to učini na temelju vlastite odluke, bez utjecaja Blackovog mehanizma; i drugi, dostatno uzrokovano Blackovim mehanizmom. U slučaju kad na djelovanje utječe mehanizam, pa je Jones primoran ubiti Smitha, Jones neće snositi odgovornost. No, iako Jones ne može učiniti drugačije, Frankfurt smatra da će Jones biti odgovoran ako ubije Smitha iz vlastitih razloga, bez djelovanja mehanizma. Iako Jones ne može učiniti drugačije, u posljednjem slučaju bit će odgovoran (jer su ga na ubojstvo nagnali samo vlastiti razlozi). Dakle, načelo alternativnih mogućnosti nije valjan.

Naime, kada Jones ubije Smitha zbog vlastitih razloga, bez pritiska mehanizma, čini istu radnju koju bi učinio i da mehanizma nije ni bilo. Bit će odgovoran za ubojstvo Smitha i u slučaju kad ga ubija bez posredstva mehanizma koji bi ga na to mogao prisiliti, kao i u slučaju kad

postoji mehanizam, ali se ne aktivira jer Jones sam donosi odluku o ubojstvu Smitha.

Čini se da je tvrdnja da PAM nije generalno vrijedeći prilično uvjerljiva. Ali ne misle svi tako. Bilo je pokušaja opravdavanja PAM-a pokazivanjem kako Frankfurtov primjer nije dovoljno uvjerljiv. Volio bih, ispitujući Ginetove (1996) napade na Frankfurtov članak, razmotriti ovaj detaljniji slučaj i ponovo promisliti o primjeni PAM-a i njegovoj mogućoj općoj nevaljanosti.

Glavni se problem sastoji u sljedećem. Slučaj je prerađen na takav način da ne odudara puno od originalnog Frankfurtovog primjera. Kao što smo već vidjeli, postoje tri različita momenta u vremenu. Black postavlja mehanizam koji će uzrokovati da Jones ubije Smitha do t_3 ako Jones to već nije učinio do određenog trenutka u t_2 . Dakle, ako Jones nije ubio Smitha do trenutka t_2 , u t_2 se aktivira mehanizam i čini uzročno nužnim da Jones ubija Smitha do t_3 . To aktiviranje onemogućuje Jonesa da izbjegne ubijanje Smitha do t_3 . Mehanizam nije aktiviran zbog toga što Jones u t_1 ubije Smitha. Uzmimo sada nešto dulji citat iz Ginetovog (1996, str. 406–407.) članka koji bi trebao poslužiti da nam pokaže, prema ovom gledištu, kako je Frankfurt pogriješio te da obrani PAM:

A sada presudno pitanje. Je li Jones moralno odgovoran kada do t_3 učini B, unatoč činjenici da nije mogao izbjeći da nastane takvo stanje stvari? Frankfurtov je zaključak da je on za to odgovoran, budući da Jones čini B do t_3 na temelju svoje odluke, bez posredstva mehanizma, i da bi učinio B do t_3 na isti način zbog istih razloga čak i da mehanizam nije ni postojao i da je on mogao izbjeći činjenje B do t_3 . Ne slažem se s tom intuicijom. Ipak, imam intuiciju da za nešto Jones mora biti odgovoran, za nešto što za nužnu posljedicu ima njegovo činjenje B do t_3 , tj. njegovo činjenje B baš točno u ono vrijeme u kojem je to zaista učinio, t_1 . Kasnije stanje stvari je ono stanje čije je nastajanje Jones mogao izbjeći (iako, da ga je izbjegao, učinio bi B u neko kasnije vrijeme, između t_2 i t_3). Jonesovo činjenje B u t_1 razlikuje se od činjenja do t_3 samo prema tome što je temporalno specifičnije. Moja je intuicija da Jones nije odgovoran za nastajanje stanja stvari koje je manje temporalno specifično, jer, zbog postojanja Blackovog mehanizma, Jones to nije mogao izbjeći, ali može biti odgovoran za nastajanje temporalno specifičnijeg stanja stvari koje je mogao izbjeći. Ovaj fenomen o postojanju odgovornosti za nastajanje specifičnijeg stanja stvari dok istodobno ne postoji odgovornost za implicirano nastajanje određenog manje specifičnog stanja stvari nije uopće neuobičajen. Ja sam, na primjer, odgovoran za svoj trenutni boravak u nekoj sobi, ali nisam odgovoran za to što se nalazim na udaljenosti unutar milijun milja od centra zemaljske kugle. Sklon sam smatrati da privlačnost Frankfurtovih zaključaka o navedenom primjeru proizlazi iz neuspjeha u razlikovanju dva stanja stvari, Jonesovo činjenje B u t_1 i Jonesovo činjenje B do t_3 , koji se međusobno razlikuju samo po temporalnoj specifičnosti. (...)

Zamijetite da ne govorim da Jones može biti odgovoran za to što čini B na temelju vlastite odluke prije nego kao rezultat Blackovog mehanizma. Bilo bi pogrešno tvrditi da je tako. Budući da Jones nije bio ni najmanje svjestan postojanja Blackovog mehanizma, nije znao ni mogao znati za činjenicu koju izražavamo govoreći "činim B na temelju vlastite odluke, prije nego kao rezultat Blackovog mehanizma", no on je mogao biti odgovoran za postizanje tog učinka samo ako je, u to vrijeme, znao ili morao znati da tako postupa. Smatram da Jones može biti odgovoran za to što je učinio B u t_1 . On je znao da će postići taj učinak.

Prvo, mi ne određujemo, u ovakvim primjerima, nečiju odgovornost prema tome što netko zna ili čega je svjestan. Odgovornost se određuje prema činjenicama u određenom slučaju ili prema stanju stvari koje jest ili nije postignuto, neovisno o tome što netko subjektivno zna ili čega je svjestan. Dakle, Jonesova odgovornost se ne prosuđuje prema onome čega je svjestan i što može reći. Treba je prosuditi prema onome što Ginet smatra pogrešnim, a to je je li to Jones učinio svojevolumno ili nije (potpuno je nevažno da li on zna ili je svjestan toga da je to učinio samovoljno ili je na njega utjecala neka sila). Stoga ovaj Ginetov potez ne uspijeva pokazati da je pogrešno procjenjivati Jonesovu odgovornost na temelju toga je li što učinio svojom voljom ili nije.

Primijetite da u Ginetovom članku postoji opravdavanje Jonesa isto kao i u takvim situacijama kod Frankfurta, i to samo u slučaju kada je Blackov mehanizam aktiviran. Ginet nije dao objašnjenje zašto bi temporalno specifičniji ili manje specifičan učinak bio relevantan za postojanje moralne odgovornosti. Ginet bi pobio Frankfurtovu teoriju samo ako bi definitivno dokazao da, ako Jones ubije Smitha do t_3 uz prisutnost Blackovog mehanizma, ali bez njegovoga aktiviranja (što znači da Jones ubija iz vlastitih razloga, pa bi do istog rezultata došlo i da nije postojao mehanizam) on neće biti odgovoran za učinjeno do t_3 . Ali Ginet nigdje ne kaže takvo što, i čak se i ne trudi to pokazati. No sama prisutnost mehanizma, iako on stvara situaciju u kojoj Jones ne bi mogao učiniti drugačije, u slučaju da on nije aktiviran, ne dovodi Jonesa do ubijanja Smitha u bilo kojem trenutku. Tako da se čini kako stanje stvari koje je temporalno ili više ili manje specifično ne igra znatnu ulogu u procjeni moralne odgovornosti.

Kako bismo razjasnili stvar, ponovo ćemo razmotriti primjenjivost PAM-a. U nastavku slijedi pomalo drugačija situacija, koja bi trebala pomoći da jasnije sagledamo problem.

Zamislimo sljedeću situaciju:

Jones u t_1 odlučuje ubiti Smitha, i priprema se na to, ali u t_2 , prije nego to učini, mehanizam se aktivira, neovisno o Jonesovoj ranijoj odluci da ubije Smitha. Mehanizam, naravno, dovodi do toga da u t_3 Jones ubije Smitha. Nakon aktivacije mehanizma, Jones sigurno ne bi mogao odlučiti da postupi drugačije, jer je potpuno onemogućen u promjeni odluke i ne može izbjeći ubijanje Smitha nakon t_2 . Do t_2 mogao je odlučiti da učini drugačije, ali nakon t_2 više ne. U t_3 on ubija Smitha. Da nije postojao mehanizam, Jones bi mogao odlučiti da postupi drugačije, i tako i postupiti u vremenu između t_1 i t_3 . Dakle, od t_2 onemogućeno mu je odlučiti da učini nešto drugo, što bi inače, da nije došlo do aktiviranja mehanizma, mogao. Njegovo vrijeme za odluku o drugačijem postupanju bilo bi dulje. Je li u takvoj situaciji on odgovoran za ubojstvo Smitha? Čini se da odgovor ovisi o razmatranju kako, odnosno pod kojim je okolnostima, Jones ubio Smitha, a ne kada, ili kada specifičnije ili manje specifično. Jaka intuicija dovela nas je do toga da uzmemo u obzir u kojoj mjeri je on prisiljen ili uzročno određen nekom silom izvan sebe to učiniti, ili to učiniti bez prisile, odnosno iz nekih vlastitih razloga.

Pa, kako se čini da frankfurtovski protuprimjer za PAM nije odbačen, odgovorio bih na pitanje pozitivno – on je odgovoran, ali možda tek djelomično. Kako to? U vremenu prije t_2 , prije aktiviranja mehanizma, namjeravao je zbog vlastitih razloga ubiti Smitha. Nakon t_2 , aktivacija mehanizma je dovoljan uzrok da natjera Jonesa da ubije Smitha. Od t_2 Jones nije mogao promijeniti odluku i nije mogao odustati od ubijanja Smitha. Ali to, napokon, ne oslobađa Jonesa od djelomične odgovornosti. Zašto? Jer je od t_1 do t_2 mogao učiniti drugačije i mogao je odlučiti da ne ubije Smitha. Nakon t_2 , Jonesovo ubijanje Smitha bilo je nužno uzrokovano mehanizmom, bez obzira na njegovu raniju odluku. U tom slučaju Jones ne bi bio odgovoran. Ali budući da je već odlučio ubiti Smitha (zbog vlastitih razloga), on će biti djelomično odgovoran za ubojstvo Smitha. Naravno, neće biti odgovoran za vremenski interval između t_2 i t_3 (u t_3 on ubija Smitha u ovom izmijenjenom slučaju) jer je bio potpuno onemogućen u promjeni svoje odluke, određen mehanizmom, odnosno okolnostima potpuno izvan njegove kontrole; bez mogućnosti donijeti drugačiju odluku i učiniti nešto drugo (naime, ne ubiti Smitha). Iz toga slijedi da će, iako nije mogao učiniti drugačije, biti

djelomično odgovoran u takvoj situaciji. To će se dogoditi samo zato što u fazi u kojoj je mogao odlučiti drugačije, nije tako odlučio i tako je sam sebi onemogućio da bude oslobođen odgovornosti kada se, u t_2 , aktivira mehanizam. U t_2 , dakle, postoje dvije mogućnosti: Jones ulazi u t_2 sa vlastitom odlukom da ubije Smitha, ili ulazi u t_2 bez nje, dakle, odlučuje da ga ne ubije. Situacija u kojoj se mehanizam aktivira kada Jones nije donio nikakvu odluku i nema namjeru ubiti Smitha, razlikovat će se od one kada je Jones donio takvu odluku i namjerava ga ubiti. Sigurno je da će biti odgovoran za odluku i svoju namjeru koju je donio iz vlastitih razloga.

Nikoga nećemo smatrati odgovornim zbog onoga što je učinio, ako je odjednom stroj potpuno preuzeo kontrolu nad njim, i ako ta osoba nije ranije donijela nikakvu odluku o djelovanju na koje ga je stroj prisilio; drugačije će biti ako je osoba prije aktiviranja mehanizma već donijela odluku da će učiniti isto na što je kasnije bila prisiljena djelovanjem stroja (sve to, dakako, bez obzira na to da li osoba zna ili ne zna za aktiviranje mehanizma).

Ulaskom u t_2 s već donjetom odlukom da ubije Smitha, na Jonesa pada barem djelomična odgovornost, čak i kada je, od t_2 nadalje, stroj bio uzročno dostatan izazvati Jonesovo ubijanje Smitha, bez obzira na njegovu prijašnju odluku.

Nadam se da ova razmatranja, iako kratka, pokazuju kako se još uvijek čini da je Frankfurt bio u pravu – odnosno, da PAM nije generalno primjenjiv. Međutim, smatram da primjenjivost navedenog načela ne treba u potpunosti isključiti, zbog važnosti pojmova kao što su “biti prisiljen učiniti nešto”, “prisila”, “uzročno prinuđen nešto učiniti” itd. Oni također imaju značajnu ulogu u određivanju odgovornosti. U njihovoj kombinaciji s PAM-om, možda možemo dati preciznije određenje PAM-a: kako i kada se može primjenjivati, iako samo načelo nije univerzalno primjenjivo. No, to je već tema za drugi članak.

Bilješka

1. Tekst je izvorno objavljen na engleskom jeziku pod naslovom “Alternate Possibilities and Responsibility: A Discussion of PAP” u *Studia hermeneutica*, Neue Folge, band 3, 2005: 65–73. Urednici: Hans Ineichen i Jure Zovko. Zahvaljujem se urednicima na dozvoli da se objavi prevedeni tekst na hrvatskom jeziku. Zahvaljujem se Lidiji na prijevodu.

Literatura

Frankfurt, H. G. (1969): “Alternate Possibilities and Moral Responsibility”, *Journal of Philosophy*, vol. 66: 829–839.

Ginet, C. (1996): “In Defense of the Principle of Alternate Possibilities: Why I Don’t Find Frankfurt’s Argument Convincing”, *Philosophical Perspectives*, vol. 10: 403–417.

Post scriptum 2019.

Mogli bismo reći i ovako: kada Jones čini ono što čini kada se aktivira Blackov mehanizam, dakle pod neizbježnim uzročnim utjecajem Blackovog mehanizma, tada on više nema svoju volju niti nadzor nad samim sobom, svojim odlučivanjem i svojim činjenjem – dakle, Jones to ne čini više kao osoba i djelovatelj, nego je potpuno izmanipuliran te postaje samo sredstvo tuđeg činjenja. Od trenutka aktiviranja Blackova mehanizma, naravno da Jones više ne može učiniti drugačije nego što “diktira” Blackov mehanizam. Ovo nam pokazuje samo ono što smo i prije znali – da ako je na djelu potpuni determinizam čimbenicima koji nisu ni u kakvoj moći djelovatelja – onda djelovatelj nije odgovoran za to što čini. No, ako je Jones odlučio ubiti Smitha te se Blackov mehanizam ne uključuje, i doista Jones ubije Smitha bez ikakvog uključivanja rečenog mehanizma, tada zapravo još ne znamo automatski da li je Jones odgovoran za to što je odlučio i učinio; jer nam ništa u primjeru nije rečeno u kakvom je to svijetu učinio. Ako je svijet deterministički, tada Jones nije, iako se Blackov mehanizam ne uključuje, odgovoran za odluku da ubije Smitha i za ubojstvo Smitha, jer su njegove odluke i ono što

čini (na osnovi odluka) također učinci čimbenika nad kojima on nema kontrolu – naime to su učinci prethodnih stanja svijeta i zakona prirode. Ako je svijet libertarijanski, onda bi Jones bio odgovoran, jer do samog ubojstva, *ex hypothesi* za libertarijanski svijet, može promijeniti odluku i postupiti u skladu s promijenjenom odlukom i ne ubiti Smitha. No, u libertarijanskom svijetu, tada nastupa Black, i nakon što Jones donese odluku da ne ubije Smitha, uključuje se mehanizam koji deprivira Jonesa od njegove vlastite volje, vlastitog odlučivanja i vlastitog činjenja i potpuno ga, čimbenicima potpuno izvan Jonesova nadzora, prisiljava da se s njime čini ono što Black želi, te Jones postaje samo Blackovo sredstvo (i nije djelovatelj u pravom smislu).

U stvari, smatram da u izvornoj situaciji opisanoj od stane Frankfurta postoji alternativna mogućnost za Jonesa samo ako je svijet libertarijanski – da li će *odlučiti* ubiti Smitha svojom voljom ili će *odlučiti* ne ubiti ga pa će ga ubiti zapravo Black, rabeći Smitha samo kao sredstvo. U slučaju frankfurtovske situacije u determinističkom svijetu, Jones nije odgovoran za ubojstvo Smitha čak i ako se ne aktivira Blackov mehanizam.

Jones, dakle, može izbjeći ubiti Smitha zbog svojih razloga (u libertarijanskom svijetu). U determinističkom svijetu ionako nema svojih razloga niti svoju volju – svi razlozi i volja koji se čine da su njegovi, zapravo to nisu jer su proizvod prethodnih stanja i zakona prirode nad kojima Jones nema nikakvog utjecaja pa nema utjecaja ni na misli, razloge i volju koje se njemu zapravo samo pojavljuju i izgledaju samo subjektivno kao da su njegov vlastiti proizvod.

U ovom svjetlu, možda sam trebao dati nešto drugačiji zaključak nego što sam ga iznio na kraju izvornog teksta.